

Les altres pedres gironines

Text > MIQUEL ÀNGEL FUMANAL, doctor en història de l'art per la UB

Una llambregada al mapa geològic del nord-est de Catalunya elaborat per l'Institut Cartogràfic de Catalunya permet apreciar l'enorme varietat de materials petris que es troben en superfície arreu de les comarques gironines. Si els gresos i les diverses pedres sorrenques són habituals, també ho són les calcàries, amb diferents dureses i composicions. Ara bé, a més dels materials esmentats, en sorgeixen d'altres de menys habituals, com ara variants d'aquests (per exemple, el travertí) o bé el guix i l'alabastre, els marbres (Pirineus) o les roques volcàniques (entre les quals, la traquita).

Al llarg dels segles, la humanitat ha explotat els diversos materials, sobretot en la construcció; en alguns casos, ja des d'època grega i romana (i podem pressuposar que, com a mínim, també des de la ibèrica, atenent als jaciments coneguts). Ara bé, va ser durant les centúries medievals, especialment entre els segles XII i XIV, quan es produí un esclat petri, amb l'extracció, talla, prefabricació i exportació massiva d'aquests materials, alguns dels quals van esdevenir materials específics per a determinades disciplines.

Al costat de la pedra de Girona, doncs, van ser claus en l'arquitectura el travertí, que s'extreia bàsicament entre Besalú i Banyoles (la «pedra de Banyoles»); la pedra de Figueres i la traquita de Vilacolum, calcària l'una i d'origen volcànic l'altra (que abastava bona part de l'antic comtat d'Empúries); les també diverses pedres volcàniques extretes entre les actuals comarques de la Garrotxa, la Selva i el Gironès, i, en un camp quasi exclusivament escultòric, l'alabastre de Beuda, que es transportava fins als confins dels regnes de València, Sicília i Sardenya.

>> Can Fares Vell, a Fontcuberta, és una mostra de les diverses construccions del Pla de l'Estany que inicialment van ser bastides amb pedra de travertí i que, en ser reformades en època baixmedieval o bé construïdes de nou, van incorporar la pedra de Girona en portals i finestres coronelles. (Foto: PERE FREIXAS)

La «pedra de Banyoles»

El travertí ha estat des de temps immemorials un material constructiu, que després també ha esdevingut decoratiu. En general se l'anomena *pedra de Banyoles*, perquè és la principal pobla-

ció on s'explota. Però en realitat abasta un territori molt més gran. És una roca sedimentària calcària, formada essencialment per calcita. Es forma quan el carbonat càlcic o la calç que porta l'aigua precipita sobre la superfície i

forma diferents capes que incrementen el gruix de la roca. Entre els factors que acceleren aquesta precipitació hi ha l'augment de temperatura, l'evaporació de l'aigua i la fotosíntesi que fan algues i altres vegetals que viuen entre les roques. Per això és habitual, entre les capes de calç precipitada, la presència de fòssils, restes de plantes i animals, que hi queden atrapats en un procés de llarga durada. Les aigües subterrànies, que s'escolen des de l'Alta Garrotxa, travessen Besalú i Serinyà i arriben fins a Banyoles, provoquen la surgència del travertí en molts indrets diversos, amb morfologies diverses.

El travertí ja fou el material emprat en les primeres construccions banyolines medievals conegudes, o sigui, a partir de la fundació del monestir de Sant Esteve a principis del segle IX. La construcció i consagració d'una nova basílica al segle XI ho confirma. Ben poc després, els banyolins empenyeren l'aixecament de l'església parroquial de Santa Maria dels Turers (totalment refeta des de la segona meitat del segle XIII), i entre aquesta i l'abadia s'anà formant un nucli urbà bastit íntegrament amb travertí, incloses les muralles (com a element de grans dimensions) i la majoria d'arcs, dovelles i finestres de les cases (en una escala menor). O sigui que des de bell antuvi els habitants de Banyoles, i també els dels nuclis circumdants (Porqueres, Mata, Cornellà del Terri, etc.) van bastir els seus edificis principals amb travertí, i van tenir prou coneixement per treballar-lo en aplicacions distintes (si bé a partir de l'any 1300 va ser habitual la importació d'elements escultòrics prefabricats a Girona i col·locats als edificis banyolins, sobretot a les finestres).

Ara bé, el mateix que succeí a Banyoles també es produí en molts altres nuclis, perquè l'aflorament de travertí en superfície no és exclusiu de l'entorn de Banyoles, sinó que abasta una extensa i irregular llenca de terreny que va des de la vila de Besalú, al nord, fins a Bàscara, a l'est, i fins a Palol de Revardit i Sant Andreu del Terri, al sud. Precisament, els primers esments documentats de l'explotació del travertí no es produeixen a Banyoles, sinó a Besalú. El primer, l'any 1185, quan des de Girona el rei Alfons el Cast concedeix al prior i als canonges de Santa Maria el privilegi d'extreure pedra per

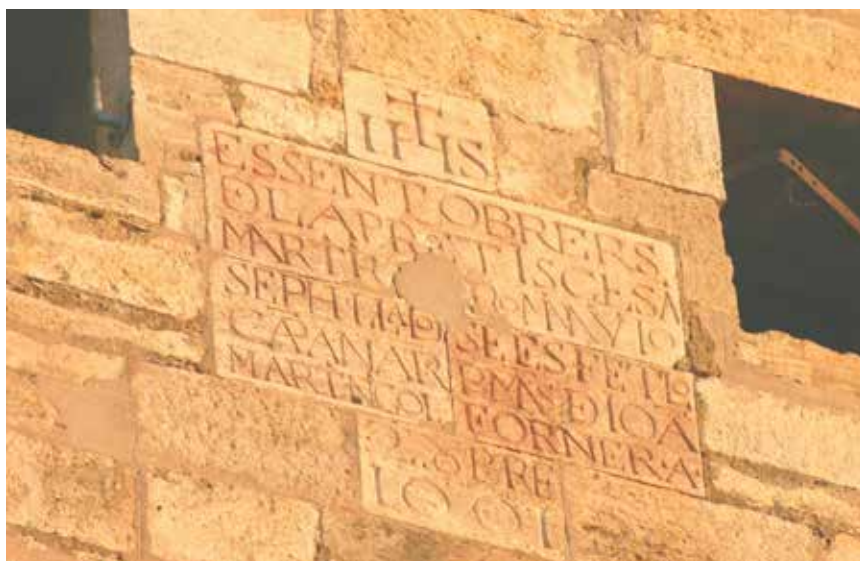
>> Capçalera de Santa Maria dels Turers de Banyoles. L'antiga església parroquial romànica fou substituïda, a partir de 1269 i sobretot des de 1293 sota la direcció del mestre Pere Pedrer, originari de Torroella de Fluvià. Va ser construïda íntegrament amb travertí procedent de diverses pedreres, com també el monestir de Sant Esteve, les muralles i els nombrosos edificis civils. (Foto: M. A. FUMANAL)

a les obres que estaven realitzant, des de qualsevol punt del terme de Besalú («ubicumque eas invenerint in termino Bisulduni»). Les importants restes de la canònica confirmen que les pedres extretes eren travertins, i que, per tant, ja s'explotaven, també, a Besalú mateix.

Aquesta dada reculada ve confirmada per l'autorització que l'any 1350 va fer l'abat de Sant Pere de Besalú, quan va permetre als paborde de la confraria del Corpus Christi extreure materials d'una pedrera de Fares, amb la qual van bastir la capella del Corpus a l'ala nord del creuer de la basílica parroquial de Sant Vicenç. Com la resta de l'edifici, i com tots els edificis importants de la vila comtal, la pedra utilit-

zada fou el travertí, de manera que al segle XIV hi havia una important pedrera activa a Fares.

La de Fares era a molt pocs quilòmetres de la vila de Serinyà, també quasi íntegrament bastida amb travertí, i d'on va sorgir una important nissaga de pedrers, els Casals, així com la família Portell (del veïnat de Portell, prop de Crespià), que van esdevenir el germen d'algunes de les nissagues de picapedrers gironins més importants de la baixa edat mitjana. És bastant obvi que el primer material que treballaren, i amb què aprenyeren l'ofici, fou el travertí. La mateixa pedra serví per a la reconstrucció de l'església parroquial de Bàscara a principis del segle XIV, sota els auspicis del bisbe Arnau

>> Base del campanar de l'església de Sant Vicenç de Maià de Montcal, refet el 1661. Quan el sol de la tarda incideix en la seva superfície, el travertí adquireix una tonalitat daurada de gran bellesa. Trobem un bon nombre de viles i edificis bastits amb aquest material, des de Besalú fins a Bàscara o Cornellà del Terri i Sant Andreu del Terri, ja que els afloraments de travertí ocupen una àrea que depassa àmpliament el terme de Banyoles.. (Foto: M. A. FUMANAL)

de Mont-rodon (quan els Casals i Portell treballaven a la ciutat de l'Onyar).

Malgrat nombrosos exemples que certifiquen la importància del travertí, el cert és que les dades de la seva explotació en temps reculats són ben minses. Tanmateix, les investigacions de Guerau Palmada han tret a la llum algunes informacions d'alt interès, que permeten fer-se una idea general dels llocs d'extracció i dels nivells d'especialització que els picapedrers gironins havien assolit en temps medievals i moderns. A partir de l'any 1530, l'abat Miquel Samsó va emprendre la construcció d'una portada al centre de la façana occidental de l'església del monestir. El projecte ofereix una gran quantitat d'informacions sobre diverses pedreres, la seva localització, les distintes qualitats i algunes obres anteriors on ja s'havien utilitzat.

Així, sabem que com a mínim des del segle XIV s'extreia pedra del paratge de les Estunes, amb la qual s'havia elaborat la portalada de l'església de Santa Maria dels Turers, vers 1320-1330. Aquell era un travertí de coloració més aviat ocre, i serví per a la façana meridional de la parròquia. També era apreciat el travertí de Montalt, en un tram que anava de Porqueres fins a Villalba, prop de Miànigues, del qual antigament també s'havia extret pedra per a la construcció de Santa Maria. En qüestions d'escultura, el més cèlebre era el travertí blanquinós d'Espolla (prop de Serinyà), que al segle XX encara gaudia de gran fama, com recordava Josep M. Corominas l'any 1946.

D'una altra pedrera, anomenada de *Les Lloses*, s'extreien precisament làmines de travertí que servien per a l'aplicació de la tan particular tècnica de la «paret de llosa», en què les pedres laminades es disposen en vertical i permeten l'aixecament de parets amb rapidesa alhora que amb una certa bellesa estètica, ja que imiten les filades de grans carreus. Les pedreres de Mata i del barri de Sant Joan de les Pedreres (amb el carrer anomenat, precisament, *de les Pedreres*) han estat alguns dels indrets on el travertí s'ha explotat massivament, gairebé fins als nostres dies.

L'alabastre de Beuda

Amb aquest nom es coneix l'alabastre extret a la zona nord de Besalú, que tingué un èxit sense precedents dins

>> Detall de les escenes del baptisme de santa Afra i del diable pertanyents al sepulcre de sant Narcís, a la basílica de Sant Feliu de Girona. Realitzat vers 1326-1328, és la primera gran obra conservada tallada en alabastre de Beuda. L'autor fou el mestre flamenc Joan de Tournai, el qual dirigí un taller capaç de treballar blocs d'alabastre de grans dimensions i vidriar amb colors els fons de les escenes, un recurs que sens dubte impactà per la seva plasticitat.

(Foto: M. A. FUMANAL)

el panorama de l'escultura catalana baixmedieval, i que fou transportat per terra i mar arreu de la Corona d'Aragó per a la consecució de grans projectes sepulcrales. Des de la baixa edat mitjana s'anomena indistintament *alabastre de Beuda* o *de Besalú* la pedra procedent concretament dels terrenys de cinc parròquies limítrofes però clarament diferenciades, algunes ja existents com a mínim des del segle X, enclavades a les valls suaus que formen els contraforts del massís del Mont quan tomben cap al Fluvià i l'Empordà, a una hora i escaig a peu des del nucli de Besalú. Són les antigues parròquies de Sant Feliu de Beuda, Sant Pere de Lligordà, Santa Maria de Palera, Santa Maria de Segueró i Sant Vicenç de Maià de Montcal, situades a l'extrem oriental de l'actual comarca de la Garrotxa.

L'alabastre apareix en moltes formes geològiques al llarg de l'extensa llenca de terreny entre Beuda i Besalú. Els millors afloraments són sens dubte els d'alabastre blanc, amb poques vetes, que sorgeix en diversos punts entre Beuda, Segueró i Maià. Però en aquests mateixos indrets també es manifesta amb tonalitats griseses o blavoses, amb vetes fosques i ramificades, i a voltes fins i tot amb una duresa fora del comú, com «pedra foguera» (com és anomenat per gent de la contrada). En altres punts, l'alabastre apareix com a guix natural, més tou i de vegades desgranat.

Des de temps immemorials els habitants de la zona coneixen la mane-

ra de transformar l'alabastre en guix dins els forns, semblants als forns de calç (obtinguda a partir de la crema de pedra calcària), dels quals també hi ha nombrosos exemples a la zona esmentada, per destinar-lo a la construcció i la decoració. Així doncs, les pedreres de Beuda han nodrit d'alabastre, en totes les seves morfologies, els habitants de la regió i de més enllà, que els ha estat útil tant per a la construcció més basta (guix) com per a l'art més elitista (escultura monumental). Algunes petites peces trobades al segle XX suggereixen que la seva utilització decorativa pot venir de molt lluny, qui sap si d'època romana. Però la veritat és que no tenim registres d'una utilització continuada, ni citacions documentals o romanalles arqueològiques o artístiques, ni cap indicatiu d'explotacions consolidades abans de la baixa edat mitjana.

Tot canvià, de manera sobtada, al segon quart del segle XIV. L'alabastre s'obrí camí gràcies a l'aposta per la gran escultura sepulcral per part de Pere III i la seva cort, concretada al monestir de Poblet (des de l'any 1340) amb la introducció de nous gustos estètics, la vinguda d'escultors especialitzats procedents del nord, i la imitació de les classes benestants, tant laiques com eclesiàstiques, que constituïren el context perfecte per al desenvolupament i popularització de l'alabastre com a pedra luxosa per a l'escultura, preferentment funerària. Ara bé, a hores d'ara ignorem com es produí el «contacte» entre les pedreres

de Beuda i els mestres corresponents. És possible que la cerca i experiència amb aquest tipus de materials tinguin a veure amb la procedència septentrional dels escultors de la cort. Sense que en coneguem el parentiu (si n'hi havia), l'any 1300 un tal Guillem de Tournai realitzà un sepulcre de marbre per al bisbe de Lleida Jaume Sarroca; poc després un tal Nicolau de Tournai treballà al rerecor de la catedral de Tarragona amb calcàries de gran qualitat, i la procedència d'aquests enllaça amb el mestre Joan de Tournai, que entre el 1326 i el 1328 dirigí l'execució amb alabastre de Beuda del sepulcre de sant Narcís (patró de la ciutat de Girona), destinat a una capella *ad hoc* dins la basílica de Sant Feliu.

El següent nom clau és el de l'escultor Aloi de Montbrai, vinculat als projectes sepulcralis reials des de, com a mínim, l'any 1337. El 1340 s'alià amb Pere de Guines i després amb Jaume Cascalls per emprendre el projecte de Pere III a Poblet: de la seva tomba, de les de les seves esposes i, després, de les dels seus antecessors i successors; un projecte que va tenir molts alts i baixos, i una línia de treball discontinua. Alhora es constata la utilització de l'alabastre en múltiples obres coetànies: al servei de Jofre IV de Rocafort (Vilabertran), la marededeu de Prats de Rei (1340), les figures dels comtes de Barcelona i reis d'Aragó per al Saló del Tinell del Palau Reial Major de Barcelona (1342-1371), els sepulcres dels Entença i Llària al monestir del Puig de València (ca. 1344-1345), el sepulcre de sant Daniel a Girona (ca. 1345-1346), el sepulcre del comte d'Empúries Ponç V, *Malgaülí* (ca. 1346-1347), el grup del Sant Enterrament a la canònica de Sant Feliu de Girona (ca. 1350-1351), etc. Sabem que Aloi tenia en propietat una pedrera a Segueró, com a mínim des de l'any 1341, que li permetia obtenir tot el material necessari. Justament allí es relacionà amb un altre escultor, Bernat Saulet, que va ser un dels caps visibles del denominat *taller de Sant Joan de les Abadesses*, amb obres distribuïdes entre el monestir de Sant Joan, la parròquia de Sant Pol, les esglésies de Santa Maria de Camprodon i Sant Cristòfol de Beget, i la canònica de Santa Maria de Besalú, entre d'altres.

Les raons tècniques de l'èxit se sintetitzen en la qualitat de la pedra de

>> *Retaule de la Verge Blanca. Amb l'escultor Bernat Saulet al capdavant, vers 1340-1341 es formà un taller especialitzat en retaulística amb alabastre de Beuda que potser tingué l'epicentre a la vila de Sant Joan de les Abadesses. Entre les obres conservades, hi ha els retaules de la Verge Blanca i de Sant Martí i el sepulcre del Beat Miró (monestir de Sant Joan), el retaule de la Passió (Museu Episcopal de Vic), el retaule de la Mare de Déu (església de Santa Maria de Camprodon) i el retaule de la Mare de Déu de França (església de Sant Cristòfor de Beget).*

(Foto: M. A. FUMANAL)

Beuda, perquè en les millors arrencades de pedrera es localitzava un alabastre molt blanc, compacte i poc vinçat, que feia possible l'extracció de grans blocs o, com a mínim, dels volums necessaris per a projectes de gran envergadura. El polit i acabat posteriors agusaven la sensació de lleugeresa i cristal·lina dels relleus. Només cal observar en directe l'efígie de Crist procedent del convent de Sant Agustí de Barcelona (al MNAC), o el

cos del Crist jacent de l'esmentat grup del Sant Enterrament a la canònica de Sant Feliu de Girona. En aquest darrer cas, i malgrat tot el virtuosisme tècnic aplicat, sense el resplendor alabastrí, com si fos marmori o vidriós, possiblement Agustí Duran i Joan Ainaud (1956) no haurien parlat de «relació innegable amb el món clàssic» i amb l'espiritualitat de la cultura medieval, duta al màxim llistó europeu de realisme i qualitat artística.

>> *Panteó reial de Poblet. Des de 1340 el rei Pere III el Cerimoniós promogué la construcció de la seva tomba i de les de les seves esposes, però amb els anys impulsà un autèntic panteó dinàstic que fou parcialment continuat pels seus successors. L'alabastre de Beuda fou el material predilecte, que calgué traslladar per mar des dels ports de l'Empordà fins als de Tarragona, per a ser dut després amb carros fins al cenobi cistercenc. Gràcies a l'elecció del monarca l'alabastre de Beuda conegué un èxit sense precedents.* (Foto: M. A. FUMANAL)